

ПРОБЛЕМА «ПІВНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ» В ЯПОНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1951-1960 РР.

У статті на основі використання наукових досліджень вітчизняних та закордонних істориків, матеріалів преси розкривається суть проблеми «північних територій», процес її виникнення та позиція США у її вирішенні. Автор приходиться до висновку, що питання «північних територій» було не стільки метою японської дипломатії, скільки засобом здійснення антирадянської стратегії США. У результаті російський і японський народи стали заручниками цієї стратегії. Відмова уряду Японії визнати цей очевидний факт, збереження стереотипів «холодної війни» створюють серйозну перешкоду для пошуку взаємоприйнятних домовленостей про умови мирного договору, тепер уже між Росією і Японією.

Ключові слова: «північні території», японсько-радянські відносини, американський чинник, США, Японія, СРСР.

В статье на основе использования научных достижений отечественных и зарубежных историков, материалов прессы раскрывается суть проблемы «северных территорий», процесс ее возникновения и позиция США в ее решении. Автор приходит к выводу, что вопрос «северных территорий» был не столько целью японской дипломатии, сколько средством осуществления антисоветской стратегии США. Отказ правительства Японии признать этот очевидный факт, сохранение стереотипов «холодной войны» создают серьезную преграду для поиска взаимно приемлемых соглашений об условиях мирного договора теперь уже между Россией и Японией.

Ключевые слова: «северные территории», японско-советские отношения, американский фактор, США, Япония, СССР.

In article on the basis of use of scientific achievements of domestic and foreign historians, materials of press the essence of a problem of «northern territories», process of its occurrence and a position the USA in its decision is opened. The author comes to a conclusion, that the question of «northern territories» was not so much the purpose of the Japanese diplomacy, how many means of realization of anti-soviet strategy the USA. Refusal of the government of Japan to admit this obvious fact, preservation of stereotypes of «cold war» create a serious barrier to search of mutually comprehensible agreements on conditions of the peace treaty already between Russia and Japan.

Key words: «norths territories», Japanese-soviet relations, American factor, the USA, Japan, USSR.

Загальновідомим є той факт, що Японія, принаймні у повоєнний період, постійно висуває Росії претензії на ряд островів Курильської гряди, що знаходяться під юрисдикцією Росії. Географічно ці острови розташовані від Камчатки до японського острова Хоккайдо та мають в Росії назву «Курильські острови». При цьому Південними Курилами називають два острови Великої Курильської гряди – Ітуруп і Кунашир – і розташовану паралельно цим островам Малу Курильську гряду, що складається з острова Шикотан і групи островів Хабомаї.

В Японії вважають, що Курильський архіпелаг (Тісіма ретто) закінчується островом Уруп, а те, що в Росії називають Південними Курилами, взагалі до Курил не входить і утворює «північні території». Структуру «північних територій» в Японії позначають як «чотири острови», тобто Кунашир, Ітуруп, Шикотан і Хабомаї, приймаючи для простоти в останньому випадку групу островів за четвертий острів. Звідси вимога передачі Японії «північних територій» звучить як повернення чотирьох островів.

Російсько-японські відносини в російській і зарубіжній літературі розглядаються у дусі утвердження непорушності прав або Японії, або Росії на чотири острови Південнокурильської гряди. У вітчизняній літературі, а також у наукових і політичних колах Росії проблема належності островів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї дискутується особливо гаряче. Серед російських фахівців існує чіткий поділ на прихильників передачі названих островів Японії (Г.Ф. Кунадзе, В.Н. Єр'омін, В.Б. Рамзес, Б.Н. Славінський, В.К. Зайцев, А.В. Загорський) і супротивників (І.А. Латишев, І.А. Фархутдінов, Н. Овчинніков, В. Серєда, В. Озеров). У зарубіжній літературі більшість дослідників вважає, що Росія повинна повернути «північні території» Японії [1].

Територія Курильських островів складає 296 тис. кв. км. У прибережних водах виловлюється близько 1,2 млн т риби на рік. Місця нересту лососевих при правильному і розумному підході можуть принести величезні гроші. Ресурсів Курильських островів досить, щоб забезпечити потреби значного регіону. Запаси вуглеводнів на континентальному шельфі оцінюються в 1,6 млрд т умовного палива. Ресурси золота на островах оцінюються в 1867 т, срібло – в 9284 т, титану – в 39,7 млн т, заліза – в 273 млн т. На о. Ітуруп щорічне винесення з газами рідкісного металу ренію, який дорожчий за золото, складає 36 т, що відповідає його річному світовому споживанню. Оціночна вартість корисних копалини всіх островів – 45,8 млрд дол. [2].

Але чи тільки природні ресурси та вигідне географічне положення цих островів є причиною суперечки між Росією та Японією?

До початку 50-х років в Японії переважало розуміння необґрунтованості висунення Радянському Союзу територіальних претензій. Прикордонне розмежування, хоча його і не було оформлено у вигляді радянсько-японського мирного договору, проте вважалося питанням вирішеним. З цим фактично погоджувалася і адміністрація США. Однак, через погіршення радянсько-американських відносин і переходу «холодної війни» у відкриту фазу у Вашингтоні поставили завдання перетворити Японію на далекосхідний бастион у боротьбі проти свого недавнього союзника – Радянського Союзу. В 1949 році, після утворення Китайської Народної Республіки державний, секретар США Д. Ачесон вже в січні 1950 року відкрито висловився за те, щоб «відновити Японію як один із основних бар'єрів проти комунізму в Азії» [3]. У певній мірі відповіддю на створення КНДР і КНР була участь США у війні з Кореєю, в якій Японія активно використовувалася як база американської армії. Порушуючи прийняту в 1947 році післявоєнну конституцію Японії, американська влада стала на шлях відтворення японських збройних сил. З іншого боку, уряд США знаходив можливість обійти 12-й пункт Потсдамської декларації про

виведення, в результаті врегулювання відносин з Японією, всіх іноземних військ з її території, чого наполегливо добивався СРСР.

Вашингтон прагнув укласти з Японією мирний договір на умовах збереження там американської військової присутності. США поспішали з підписанням подібного договору ще і тому, що в широких колах японського народу зростали антиамериканські настрої, посилювалися протести проти збереження тривалого окупаційного режиму. Командуючий американськими військами в Японії генерал Макартур в своїх донесеннях до Вашингтона особливо підкреслював, що продовження окупації «може назавжди посварити США і Японію» [4].

Знаючи про опір радянського уряду залученню Японії у військову стратегію США на Далекому Сході, в лютому 1950 року керівник дипломатичної секції штабу Макартура, згодом заступник помічника держсекретаря США, У. Себолд висловився за те, що «необхідний рішучий маневр, а саме укладення сепаратного миру з Японією без участі Росії» [5]. Цю позицію поділяли в держдепартаменті США. Сепаратний характер договору проявився і в питанні про участь в мирній конференції китайської сторони. Великобританія вважала, що на конференцію повинна бути запрошена КНР. Американці ж наполягали, щоб її місце зайняли розгромлені в 1949 році чанкайшисти, які сховалися на Тайвані.

Питання про участь КНР в процесі врегулювання з Японією розглядалося Й. Сталіним як ключове. Про це свідчать затверджені ЦК ВКП(б) директивні вказівки делегації СРСР на конференції в Сан-Франциско. У них було записано: «Делегація повинна головну свою увагу зосередити на питанні про запрошення КНР до участі в конференції». Ними також передбачалося внести на обговорення поправки з територіального питання. Радянська делегація рішуче виступила проти того, що США, всупереч підписаним ними міжнародним угодам, фактично відмовлялися визнати в договорі суверенітет СРСР над територіями Південного Сахаліну і Курильських островів. «Проект знаходиться в грубій суперечності із зобов'язаннями відносно цих територій, узятих на себе США і Англією за Ялтинською угодою», – заявив голова делегації СРСР на Сан-Франциській конференції А.А. Громико [6].

У розроблений США текст мирного договору з Японією було включено положення про те, що «Японія відмовляється від всіх прав, правооснов і претензій на Курильські острови і на ту частину острова Сахалін і прилеглих до нього островів, суверенітет над якими Японія придбала за Портсмутським договором від 5 вересня 1905 року». Включаючи цей пункт у текст договору, Трумен і його міністри зовсім не прагнули «безумовно» виконати дані СРСР зобов'язання, як про це говорилося в Ялтинській угоді. Навпаки, є немало свідчень того, що США свідомо вели справу до того, щоб і у разі

підписання СРСР Сан-Франциського договору суперечності між Японією і Радянським Союзом зберігалися.

Ідея використовувати зацікавленість СРСР у поверненні Південного Сахаліну і Курильських островів для того, щоб привнести в майбутньому розбрат між СРСР і Японією існувала в державному департаменті США ще з кінця 1944 року, тобто з часу підготовки до Ялтинської конференції. В підготовлених для Рузвельта матеріалах особливо наголошувалося, що «поступка Радянському Союзу південнокурильських островів створить ситуацію, з якою Японії буде важко примиритися... Якщо ці острови будуть перетворені на форпост (Росії), для Японії виникне постійна загроза» [7]. На відміну від Рузвельта, адміністрація Трумена вирішила скористатися цією ситуацією і залишити питання про Південний Сахалін і Курильські острови мов би «в підвищеному стані».

Протестуючи проти цього, А.А. Громико заявив, що «при вирішенні територіальних питань у зв'язку із підготовкою мирного договору не повинно бути жодних неясностей» [8]. США ж, будучи зацікавленими в недопущенні остаточного і всеосяжного врегулювання радянсько-японських відносин, прагнули саме до такої «неясності». Як можна інакше розцінити американський курс на те, щоб, включивши в текст договору відмову Японії від Південного Сахаліну і Курильських островів, в той же час не допустити визнання Японією суверенітету СРСР над цими територіями? У результаті зусиллями США створювалася дивна, якщо не сказати абсурдна, ситуація, коли Японія відмовлялася від вказаних територій ніби взагалі, без чіткого визначення, на чію користь здійснюється ця відмова. І це відбувалося тоді, коли Південний Сахалін і всі Курильські острови відповідно до Ялтинської угоди й інших документів вже були офіційно включені до складу СРСР. Звичайно ж, не випадково американські укладачі договору вважали за краще не перераховувати в його тексті поіменно всі Курильські острови, від яких відмовлялася Японія, свідомо залишаючи для японського уряду можливість пред'явити претензії на їх частину, що і відбулося в подальший період. Це було настільки очевидно, що уряд Великобританії навіть намагався, хоч і безуспішно, перешкодити такому явному відходу від домовленості «великої трійки» – Рузвельта, Сталіна і Черчіля в Ялті.

У меморандумі британського посольства державному департаменту США від 12 березня 1951 року вказувалося: «Відповідно до Лівадійської (Ялтинської) угоди, підписаної 11 лютого 1945 року, Японія повинна поступитися Радянському Союзу Південним Сахаліном і Курильськими островами». В американській відповіді англійцям було заявлено: «США вважають, що точне визначення меж Курильських островів повинно стати предметом двосторонньої угоди між японським і радянським урядами або повинно

бути юридично встановлено Міжнародним судом» [9].

За згодою і заохоченням американців глава японської делегації С. Йосіда зробив на конференції заяву, що південнокурильські острови (Ітуруп, Кунашир, Хабомаї і Шикотан) нібито «не входять до Курил і повинні бути повернені» [10]. Тим самим створювалися передумови для розгортання в Японії кампанії вимог повернення «північних територій».

Проте, вже під час Сан-Франциської конференції, а також після неї, уряд Японії не міг не відчувати серйозної уразливості обраної японською делегацією позиції. Це зі всією очевидністю виявилось при ратифікації мирного договору в парламенті Японії. Завідувач договірним департаментом МЗС Японії Кумао Нісімура 6 жовтня 1951 року вимушений був зробити в палаті представників парламенту наступну заяву: «Оскільки Японії довелося відмовитися від суверенітету на Курильські острови, вона втратила право голосу на остаточне рішення питання про їх приналежність. Оскільки Японія за мирним договором погодилася відмовитися від суверенітету над цими територіями, дане питання, у тій мірі, в якій він має до неї відношення, є дозволеним» [11].

Точніше позиція японського МЗС, а значить уряду, була сформульована К. Нісімурою 19 жовтня 1951 року на засіданні спеціального комітету палати представників парламенту Японії з питання ратифікації Сан-Франциського мирного договору, коли він заявив: «Територіальні межі архіпелагу Тісіма (Курильських островів), про які йдеться в договорі, включають як північні Тісіма, так і Південні Тісіма» [12]. Таким чином, при ратифікації японським парламентом Сан-Франциського договору найвищий законодавчий орган японської держави констатував факт відмови Японії від всієї Курильської гряди.

1 червня 1955 року в Лондоні почалися радянсько-японські переговори про припинення стану війни, укладення мирного договору і відновлення дипломатичних і торгових відносин. Всупереч умовам капітуляції й положенням Сан-Франциського мирного договору японський уряд спочатку заявив територіальні претензії на всі Курильські острови і південну частину острова Карафуто (Сахалін). Проте незабаром у Токіо зрозуміли, що ця спроба докорінно ревізувати підсумки війни приречена на провал і приведе лише до загострення двосторонніх відносин з СРСР. Це, зокрема, могло зірвати процес прийняття Японії в Організацію Об'єднаних Націй. Тому японський уряд, продовжуючи оскаржувати належність Курильських островів і Південного Сахаліну Радянському Союзу, вирішив для досягнення згоди на даному етапі обмежити свої територіальні претензії південною частиною Курил, знову заявивши, що вона нібито не підпадає під дію Сан-Франциського мирного договору.

Прагнучи одержати підтримку цієї позиції з боку провідних держав світу, що підписали Сан-Франциський договір, у жовтні 1955 року японський уряд звернувся до урядів США, Великобританії і Франції з офіційним запитом, у якому їм пропонувалося відповісти на питання: чи «існує у вас розуміння того, що в «Курильські острови», про які мовиться в Сан-Франциському договорі, не включаються острови Кунашир і Ітуруп?» Проте підтримку своєї позиції Японія одержала тільки від свого нового союзника – США. Великобританія і Франція ж у своїх офіційних відповідях по суті відмовилися підтримати нічим не обґрунтований японський варіант тлумачення Сан-Франциського мирного договору [13].

Компромісні умови вдалося розробити тільки в жовтні 1956 року. Радянсько-японські відносини були нормалізовані підписанням Спільної декларації. Актом доброї волі стало рішення радянського уряду передати Японії розташовані поблизу від Хоккайдо острови. У декларації мовилося: Радянський Союз, «йдучи назустріч побажанням Японії і враховуючи інтереси японської держави, погоджується на передачу Японії островів Хабомаї й Шикотан за умови, що фактична передача цих островів буде проведена після укладення мирного договору».

Спільна декларація була підписана японським прем'єр-міністром І. Хатоямою фактично всупереч позиції адміністрації США, яка робила все можливе для того, щоб повна нормалізація радянсько-японських відносин, включаючи остаточне визначення лінії проходження кордону, не відбулася. Чинячи сильний тиск на кабінет Хатоями, США не зупинялися перед прямими погрозами. Держсекретар США Дж. Даллес у жовтні 1955 року в ноті уряду Японії попереджав, що розширення економічних зв'язків і нормалізація відносин із СРСР «може стати перешкодою для здійснення програми допомоги Японії, що розробляється урядом США». Перебуваючи у березні 1956 року в Токіо, він «наказав послу США в Японії Аллісону і його помічникам не допустити успішного завершення японо-радянських переговорів» [14].

У кінці серпня, не приховуючи свого наміру зірвати ці переговори, Даллес пригрозив японцям, що у випадку, якщо за мирним договором з СРСР Японія погодиться визнати радянськими Курильські острови, США навіки збережуть за собою острів Окінаву і весь архіпелаг Рюкю. Для того щоб заохотити японців продовжувати висунення неприйнятних для Радянського Союзу вимог, США пішли на пряме порушення Ялтинських угод. У ноті держдепартаменту США, направленої японському уряду у вересні 1956 року, було заявлено: «Уряд США дійшов висновку, що острови Ітуруп і Кунашир (разом з островами Хабомаї і Шикотан, які є частиною Хоккайдо) завжди були частиною Японії і повинні по справедливості розглядатися як такі, що належать

Японії». Далі в ноті говорилося: «США розглядали Ялтинську угоду просто як декларацію про загальні цілі країн-учасниць Ялтинської наради, а не як остаточне рішення цих держав, що має законну силу, по територіальним питанням» [15]. Тим самим американці створювали необхідну базу для висунення територіальних претензій до СРСР і розгортання руху «за повернення північних територій».

У результаті підписання СРСР і Японією Спільної декларації були створені умови для укладання ними мирного договору. Японці «в душі» були готові на ці умови і навіть були здивовані несподіваною поступливістю М.С. Хрущова. Як визнавав згодом уповноважений представник уряду Японії на радянсько-японських переговорах 1955-1956 роках С. Мацумото, коли він вперше в ході переговорів почув пропозицію радянської сторони про готовність передати Японії острови Хабомаї й Шикотан, то «спочатку не повірив своїм вухам», а «в душі дуже зрадив» [16]. І це не дивно, адже у разі отримання островів Хабомаї і Шикотан, японці на законних підставах значно розширили б свою зону рибальства, що було для них дуже важливо.

Слід зазначити, що радянський уряд діяв у строгій відповідності з досягнутими домовленостями. СРСР відмовився від отримання репарацій від Японії, погодився достроково звільнити японських військових злочинців, що відбували покарання, підтримав прохання Японії про прийняття до ООН. Після ратифікації Спільної декларації з Москви в Сахалінську область були направлені пояснення з приводу майбутньої передачі островів Хабомаї і Шикотан під японську юрисдикцію. Одночасно підтверджувалася лінія на розгортання господарського розвитку решти островів Курильської гряди.

Однак те, що було вигідне японцям, не влаштовувало американців. США відкрито чинили опір реалізації радянсько-японських домовленостей і в ультимативній формі зажадали відмовитися від укладення радянсько-японського мирного договору на умовах Спільної декларації. Підсиливши свій тиск, США домоглися відставки кабінету Хатоями, на зміну якому прийшов проамериканський кабінет Кісі. Новий уряд став самоусуватися від переговорів про укладення мирного договору. Як «обґрунтування» цієї позиції знову були висунуті вимоги повернути Японії чотири південнокурильські острови. У заявах МЗС Японії з'явилися твердження, що нормалізація японо-радянських відносин не кладе кінець, а, навпаки, нібито допускає подальші переговори з територіального питання.

Підписання в 1960 році спрямованого проти СРСР і КНР японо-американського «Договору безпеки» ще більш ускладнило вирішення питання про лінію проходження кордону між Японією і СРСР, бо в умовах «холодної війни» на Далекому Сході будь-які територіальні поступки Японії сприяли б розширенню території використо-

вуваної іноземними військами. Зіткнувшись із небажанням японського уряду, за спиною якого стояли США, виконувати положення Спільної декларації і розцінивши підписання японо-американського «Договору безпеки» як ворожий акт, радянський уряд заявив, що питання про територіальне врегулювання з Японією після другої світової війни вже вирішене відповідними міжнародними угодами.

Аналізуючи політику Японії відносно СРСР в роки «холодної війни», професор Каліфорнійського університету (США) Цуйосі Хасегава приходить до наступного висновку: «Зміни, які наступили в роки холодної війни, відбулися не в радянсько-японських відносинах, вони відбулася у відносинах США і СРСР, коли ці союзники в роки війни, стали ворогами, а США і Японія, які були ворогами в роки війни, стали союзниками... Мета США полягала в тому, щоб залучити Японію в свою глобальну стратегію... Навіть після отримання Японією незалежності Окінава залишалася під контролем США, американські військові бази усяли країну. США прагнули уникнути антиамериканізму й націоналізму... Проблема північних територій дозволила вбудувати Японію в глобальну стратегію США і, відводячи японський націоналізм від себе, направити його проти Радянського Союзу.

Ця стратегія була зручна і для японських консервативних урядів... Японії був потрібен ворог для полегшення зусиль по відновленню країни після поразки у війні, досягнення незалежності, відтворення економіки, повернення в співтовариство держав, спираючись при цьому на американську військову силу в забезпеченні безпеки. І коли Японії потрібно було збільшити військову потужність, привівши її у відповідність зі своєю економічною потужністю, «радянська загроза» була вибрана як зручний привід здійснити це без ризику розколу громадської думки...

Погіршення відносин із СРСР відповідало японським національним інтересам. Японці самостійно обрали цю стратегію.

Фактично, після відновлення дипломатичних відносин із Москвою, можна сказати, що у Токіо не було як такої зовнішньої політики на радянському напрямі – тільки «політика північних територій». Проблема північних територій виконувала роль підбурювача в міжнародних відносинах на Далекому Сході. З цієї точки зору було важливо, щоб територіальна суперечка залишалася невирішеною. Звідси жорстка позиція Японії з вимогами негайного повернення всіх островів і відмова обговорювати пропозиції про передачу їй частини територій» [17].

Поділяючи думку професора Хасегани, можна стверджувати, що стосовно стану «холодної війни» проблема «північних територій» була не стільки метою японської дипломатії, скільки засобом здійснення антирадянської стратегії США. У результаті російський і японський народи стали заручниками цієї стратегії.

Відмова уряду Японії визнати цей очевидний факт, збереження стереотипів «холодної війни» створюють серйозну перешкоду для пошуку взаємоприйнятних домовленостей про умови мирного договору, тепер уже між Росією і Японією.

Слід зазначити, що Японія має територіальні суперечки не тільки з Росією, але і з Китайською Народною Республікою, з Республікою Корея. Вирішення цих суперечок за взаємною згодою сторін відкладено на майбутнє. Зараз же Японія активно розвиває з КНР і Південною Кореєю політичну, економічну і культурну співпрацю, вважаючи, що наявність територіальних проблем не повинна заважати всебічним зв'язкам з державами-сусідами. Хотілося б сподіватися, що такий підхід запанує і в японсько-російських відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тургиева А. Курильский узел в российско-японских отношениях (1990-2004) / А. Тургиева // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4 (573). – С. 31.
2. Там само. – С. 32.
3. Материалы и документы по истории послевоенной Японии за двадцать лет. 1945-1965 гг. – Токио, 1967. – Т. 6. – С. 24 (на японском языке).
4. Международные отношения на Дальнем Востоке в послевоенные годы. – М.: Международные отношения, 1978. – Т. I. – С. 216.
5. Nippon Times. – 1950. – 16 February.
6. Тихвинский С.Л. Россия и Япония. Обречены на добрососедство / С.Л. Тихвинский. – М.: Наука, 1996. – С. 54.
7. Росия кэнкю. – 1997. – № 25. – С. 104).
8. Правда. – 1951. – 7 сентября.
9. От холодной войны к трехстороннему сотрудничеству в Азиатско-Тихоокеанском регионе. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 144-145.
10. Там само. – С. 149.
11. Черевко К.Е. Япония на дальневосточных рубежах России и СССР (XVII-XX вв.) / К.Е. Черевко // М.: Наука, 1987. – С. 97.
12. Тецуудзо Фува. Тисима мондай то хэйва дзёкю. (Проблема островов Тисима и мирный договор) / Фува Тецуудзо. – Токио: «Синнихоп сюпанся», 1998. – С. 19.
13. Там само. – С. 17.
14. Международные отношения на Дальнем Востоке в послевоенные годы. – Т. I. – С. 230.
15. Там само. – С. 226.

15. Мцумото Сюньити. Мосукува-ни какэру нидан, Ниссо кокко кайфуку хироку. (Радуга над Москвой. Секретные документы о восстановлении японо-советских отношений) / Мцумото Сюньити. – Токио, 1966. – С. 115.
16. Хасэгава Цуёси . «Хоппо рёдо» то сэнсо 50 нэн («Северные территории» и пятьдесят лет после войны») / Цуёси Хасэгава // Тюо корон. – 1995. – Октябрь. – С. 162-180.

Рецензенти: д.і.н., проф. С.В. Пронь,
д.політ.н., доц. О.В. Шевчук

© Резніченко С.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 25.12.2009 р.